

БӨЛІМ: АБАЙ UNIVERSITY / UNIVER / МАГИСТРАНТ

Қазақ философиясындағы адалдық феномені

ЖАРИЯЛАНДЫ 18.11.2025	ТІРЕК СӨЗДЕР «Рухани жаңғыру», Абай, адалдық, Алаш, ар-ұждан, әділет, қазақ философиясы, қазақ этикасы, моральдық құндылықтар, Шәкәрім	СІЛТЕМЕ https://bilimger.kz/183905/
---------------------------------	--	---

Рысбек Әли Галимжанұлы

ҚазҰПУ

Философия мамандығынын магистранты

АННОТАЦИЯ

Мақалада қазақ философиясындағы адалдық феномені тарихи-рухани және әлеуметтік-философиялық тұрғыдан талданады. Адалдық ұғымы қазақтың дәстүрлі дүниетанымында ар, ұждан, намыс, әділет, мейірім секілді ұғымдармен бірлікте қарастырылатыны көрсетіледі. Қазақ этикасы мен философиясы бойынша еңбектерге сүйене отырып, адалдықтың көшпелі қоғамдағы әлеуметтік реттеу қызметі, моральдық нормаларды сақтаудағы орны, сондай-ақ Абай, Шәкәрім, Алаш қайраткерлері мұрасындағы көрінісі пайымдалады. Қазіргі Қазақстан жағдайында «адал қоғам», «әділетті Қазақстан» идеяларымен сабақтастыра отырып, адалдық феноменінің трансформациясы мен оның қоғамдық сананы жаңғыртудағы рөлі сарапталады. Зерттеу қазақ философиясы дәстүріндегі адалдықты тек жеке адамның сапасы ретінде ғана емес, тұтас қоғамдық-өркениеттік бағдар беретін құндылық ретінде түсіндіруге бағытталған.

Кілт сөздер: қазақ философиясы, адалдық, ар-ұждан, әділет, қазақ этикасы, моральдық құндылықтар, Абай, Шәкәрім, Алаш, рухани жаңғыру.

Кіріспе

Қазақ философиясы – халықтың тарихи тәжірибесі, рухани ізденісі мен дүниетанымдық бағдарын жинақтап тұрған синкретті құбылыс. Онда онтологиялық, гносеологиялық, антропологиялық және аксиологиялық мәселелер өзара тұтас қарастырылады. Қазақ ойлау дәстүрінде адам мәселесі, оның ішкі адамгершілік келбеті,

ар-ұжданы мен намысы негізгі өзекке айналғаны белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, адалдық феномені – қазақ философиясының өзегін құрайтын іргелі моральдық категориялардың бірі.

Қазақ тіліндегі ғылыми және публицистикалық әдебиеттерде адалдық көбіне «адам бойындағы таза ниет, ар-ұжданға қайшы келмейтін әрекеттер жиынтығы» ретінде анықталады. Алайда философиялық талдау деңгейінде адалдық тек жеке мінез-құлық нормасы емес, адамның дүниеге, қоғамға, өзіне және Құдайға қатынасын айқындайтын құндылықтық бағдар ретінде қарастыруды қажет етеді. Қазақтың этикалық дәстүрінде адалдық ұғымы ар, ұят, ұждан, әділдік, имандылық, қанағат сияқты түсініктермен тұтас өріліп жатады.

Бұл мақалада адалдық феномені қазақ философиясы контекстінде бірнеше қырынан қарастырылады: біріншіден, дәстүрлі дүниетанымдағы теориялық-ұғымдық негіздері; екіншіден, әлеуметтік-философиялық қызметі; үшіншіден, классикалық қазақ ойшылдары мұрасындағы көрінісі; төртіншіден, қазіргі қоғамдық сана мен мемлекеттік идеологиядағы жаңғыру аспектілері. Осы арқылы адалдықтың қазақ дүниетанымындағы орны мен бүгінгі маңызын кешенді түрде көрсету көзделеді.

Қазақ дүниетанымындағы адалдық ұғымының теориялық негіздері

Қазақ дүниетанымына тән ерекшелік – моральдық-этикалық категориялардың онтологиялық және діни-рухани түсініктермен ажырамастай тоғысуы. «Адалдық» ұғымы да осы тұтастықтың бір бөлігі. Қазақ философиялық ойының тарихи бастауларын зерделеген зерттеулерде адалдық ежелгі түркілік дүниетанымнан, тәңіршілдік сенімдерден, сопылық ілімнен және Ислам этикасынан қуат алған құндылық ретінде сипатталады. Тәңірге, Жаратушыға адал болу – өз тегіне, еліне, уәдесіне адал болумен, ал уәдеге беріктік – адамдықтың өлшемі ретінде қарастырылады.

Қазақ этикасы жөніндегі еңбектерде адалдық моральдық нормалардың жиынтығы ғана емес, әлеммен үйлесімді қатынас орнатудың рухани тетігі ретінде түсіндіріледі. Адал адам – тек өтірік айтпайтын, ұрламайтын тұлға емес, өз ісін ниетінің тазалығымен, ар-ұяттың биік талғамымен өлшейтін жан. Осы тұрғыдан адалдық адамның ішкі «менін» реттейтін, оны шектен тыс нәпсіден, әділетсіздіктен, арам ниеттен қорғайтын ішкі рухани қағида болып табылады.

Қазақша дереккөздерде адалдық көбіне шыншылдық, әділдік, айнымастық, берік уәде, сенімге лайық болу сияқты сипаттармен байланыстырылады. Бұл жерде адалдық тек жеке қасиет ретінде емес, әлеуметтік сенімнің де негізі ретінде көрінеді. Себебі қоғамда адамдар бір-біріне сенбесе, ортақ іс те, ортақ мақсат та жүзеге аспайды. Демек, адалдық феномені қазақ дүниетанымында антропологиялық қана емес, онтологиялық-әлеуметтік мағынаға да ие.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы адалдықтың әлеуметтік-философиялық қызметі

Көшпелі қазақ қоғамында жазбаша құқықтық нормалардан гөрі ауызша моральдық кодекстердің, дәстүр мен салттың салмағы басым болды. Сол моральдық кодекстің орталық ұғымдарының бірі – адалдық. Ол шаруашылық қатынастарда (жылқы саудасы, егін, мал күтімі), руаралық байланыстарда, отбасы және көршілік қарым-қатынаста, тіпті билер сотының үкімдерінде басты өлшемдердің бірі ретінде қолданылды. Қазақтың билер дәстүрі мен құқықтық мәдениетіне арналған еңбектерде «тура бидің тұтқасы – адалдық» деген ұғымның жай ғана афоризм емес, нақты құқықтық-этикалық қағида болғаны атап өтіледі.

Әлеуметтік-философиялық тұрғыдан алғанда, адалдық дәстүрлі қоғамда қоғамдық тәртіпті сақтаушы тетік қызметін атқарды. Адалдықсыз серттің де, анттың да, келісімнің де күші жойылады. Сондықтан руаралық дауларда, жер дауы мен жесір дауда тараптардың «адал сөзіне» сену – құқықтық рәсімнің маңызды бөлігі болды. Бұл – қазіргі тілмен айтқанда, «әлеуметтік капиталдың» моральдық негізі. Қазақтың мақал-мәтелдері мен нақыл сөздерінде адалдықтың әлеуметтік өлшем ретінде жиі кездесуі (мысалы, «Адал дос – алыстан, арам дос – қасыңнан шығады» және т.б.) адалдық феноменінің қоғамдық өмірмен тығыз байланыста екенін дәлелдейді.

Бұдан бөлек, адалдықтың экономикалық қатынастардағы маңызы да айрықша. Қазақ танымында «адал ас», «адал кәсіп», «адал еңбек» ұғымдары ерекше құрметке ие. Адал еңбекпен табылған мал мен байлық қана берекелі, ал арам жолмен келген дүние «көзден бұл-бұл ұшады» деген түсінік қалыптасқан. Бұл жерде моральдық өлшем экономикалық тиімділіктен жоғары қойылады, яғни қазақ философиясы тұрғысынан алғанда, экономикалық іс-әрекеттің құндылықтық нормаларға бағынуы – адамдық болмыстың шарты. Осылайша адалдық дәстүрлі қазақ қоғамында әлеуметтік қатынастардың, құқықтық рәсімдердің, экономикалық әрекеттің және отбасылық-туыстық қарым-қатынастың интегративті принципі ретінде көрініс табады.

Қазақ ойшылдары мұрасындағы адалдық феномені: Абай, Шәкәрім, Алаш

Қазақ философиясын жүйелі түрде қарастырғанда Абай, Шәкәрім және Алаш қайраткерлері ерекше орын алатыны белгілі. Олардың шығармаларында адалдық феномені адам болмысының, «толық адам» концепциясының, әділет пен ар-ұждан мәселесінің өзегіне айналады.

Абайдың «толық адам» ілімінде әділет, рахым, мейірім, қанағат сияқты қасиеттердің қатарында адалдық іштей қамтылған. Зерттеушілер Абайдың «ақиқат пен әділетке берік болу», «ар алдында таза болу» туралы ойларын адалдықтың философиялық интерпретациясы ретінде қарастырады. Абай үшін адалдық – тек моральдық норма емес,

адамның рухани кемелдікке ұмтылуының көрінісі, «толық адам» болудың алғышарты.

Шәкәрім Құдайбердіұлы философиясында адалдық ұғымы «ар», «ұждан», «ынсап», «әділет» категорияларымен тығыз байланыста қарастырылады. Bilimger.kz сайтында Шәкәрімнің философиялық көзқарасы туралы мақалаларда оның «ұждан – ынсап, мейірім, әділет» деп сипаттағаны айтылады; бұл ұғымдар адалдық феноменімен өзара кірігіп, адамның рухани жауапкершілігін білдіреді. Шәкәрім үшін адалдық – ұжданға сәйкес өмір сүру, яғни екі дүниеде де пайдалы, мәнді өмір сүрудің шарты.

Алаш қайраткерлері, соның ішінде Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы еңбектерінде адалдық ұлттық саяси-құқықтық бағдарламамен байланыстырылады. Әлихан Бөкейхан философиясын талдаған мақалаларда оның елге, ұлтқа қызмет етуді, қоғамдық қызметтің адал болуын басты принцип еткені көрсетіледі. Алаш зиялылары үшін адалдық – халық мүддесіне қызмет етудің өлшемі, отарлық жүйеге қарсы күрестің моральдық негізі. Осылайша, классикалық қазақ ойшылдарының шығармашылығында адалдық феномені жеке адамдық қасиеттен мемлекеттік, ұлттық деңгейдегі жауапкершілікке дейін кеңейеді.

Қазақ этикасы жүйесіндегі адалдық, ар-ұждан және әділеттілік сабақтастығы

Қазақ этикасы жөніндегі еңбектерде адалдық, ар-ұждан және әділет ұғымдары бірін-бірі толықтыратын, өзара шарттас категориялар ретінде сипатталады. Адалдық ар-ұжданның практикалық көрінісі, әділеттіліктің жеке адам деңгейіндегі жүзеге асуы іспетті. Арлы адам – ұжданын тыңдайтын, ал ұжданын тыңдайтын адам – адал болады; әділеттілік болса, осы ішкі адалдықтың әлеуметтік қатынастарда жүзеге асқан формасы.

Қазақ философиялық дәстүрінде ар-ұждан көбіне «ішкі сот», «адамның өзін-өзі бақылауы» ретінде түсіндіріледі. Шәкәрімнің «ұждан – екі өмірге де керек іс» деген тұжырымын осы тұрғыдан түсінуге болады, ол ұжданды иман, адалдық, әділет, мейірім сияқты құндылықтардың жиынтық өлшемі ретінде сипаттайды. Егер адам ұжданын таза ұстауға тырысса, онда оның әрекеті де адал болуға ұмтылады; бұл өз кезегінде қоғамда әділеттілік пен сенімнің орнығуына әсер етеді.

Публицистикалық және ғылыми мақалаларда адалдық пен әділеттілік егіз түсінік ретінде қарастырылып, «адал адам – әділетті қоғамның тірегі» деген идея жиі айтылады. Әділетті қоғам құру үшін заңның ғана емес, адамның ішкі моральдық ұстанымдарының да адал болуы қажет. Құқықтық норманы бұзбау – формалды талап, ал ар алдындағы адалдық – тереңірек, рухани деңгейдегі талап. Сондықтан қазақ этикасында адалдық пен әділеттілік бірін-бірі қамтамасыз ететін, ал ар-ұждан – оларды реттеп тұратын «ішкі өлшем» ретінде көрінеді. Бұл байланыс дәстүрлі моральдық кодексті түсінудің кілті болумен қатар, қазіргі заманғы этикалық және құқықтық реформаларды негіздеудің маңызды философиялық базасы болып табылады.

Қазіргі Қазақстан контексіндегі адалдық феноменінің трансформациясы

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында адалдық феномені жаңа қоғамдық-саяси және экономикалық шындықта қайта пайымдалуда. Мемлекеттік деңгейде сыбайлас жемқорлықпен күрес, ашықтық пен есеп берушілікті арттыру, «Жаңа Қазақстан», «Әділетті Қазақстан» идеяларын жүзеге асыру үдерісі жүріп жатыр. Осы процестерде адалдық пен әділеттілік ұғымдары ресми дискурсқа да белсенді енгізілуде. Президент сөздерінде, ұлттық құрылтай отырыстарында «адал адам», «адал еңбек», «әділетті қоғам» секілді тіркестер жиі қолданылып, қоғамдық сананы жаңғыртудағы негізгі моральдық бағдар ретінде ұсынылады.

Қазіргі заманғы отандық және халықаралық құжаттарда этикалық нормалар мен адалдық қағидалары мемлекеттік қызмет, бизнес, білім беру, медицина, БАҚ салаларында нақты стандарттар түрінде бекітілуде. Мұнда адалдық – кәсіби этиканың негізгі принципі ретінде көрінеді. Дегенмен қазақ философиясы тұрғысынан алғанда, адалдықтың мазмұнын тек нормалар жинағына сыйдыру жеткіліксіз. Ол – тұлғаның ішкі рухани болмысымен, ұлттық тарихи жадымен, діни-мәдени құндылықтарымен сабақтас құбылыс.

Қоғамдық пікір өрісінде жарияланған мақалаларда адалдық пен әділеттіліктің «қайта оралуы» туралы, яғни бүгінгі реформалар жағдайында ұмыт бола бастаған дәстүрлі моральдық ұстанымдардың жаңғыруы қажеттігі туралы ойлар жиі айтылады. Бұл – қазақ философиясындағы моральдық құндылықтардың тарихи сабақтастығын көрсетеді: бір жағынан, жаһандану, нарықтық қатынастар, цифрлану процестерінде пайда болған жаңа этикалық мәселелер; екінші жағынан, оларды шешуде дәстүрлі адалдық, ар, ұждан құндылықтарына қайта оралу үдерісі қатар жүріп жатыр.

Сондай-ақ қазіргі социомәдени кеңістікте адалдық ұғымы жастар тәрбиесінде, білім беру бағдарламаларында, медиа контентте ерекше назарға алынып, «адал ұрпақ», «адал еңбек», «адал кәсіп» сияқты ұғымдар тәрбиелік, ағартушылық жобалардың негізгі ұранына айналуда. Бұл үрдіс қазақ философиясындағы адалдық феноменінің тек өткеннің мұрасы емес, бүгінгі күннің де концептуалдық өзегі екенін айқындайды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, қазақ философиясындағы адалдық феномені – жеке адамдық қасиеттің шегінен әлдеқайда кең құбылыс. Ол дәстүрлі дүниетанымда онтологиялық, діни-рухани және әлеуметтік-моральдық деңгейлерде бір мезгілде көрінетін кешенді құндылық болып табылады. Адалдық ұғымы қазақ этикасында ар-ұждан, әділет, имандылық, мейірім, қанағат категорияларымен тығыз байланыста, қазақ философиялық ойының антропологиялық және аксиологиялық өзегін құрайды.

Дәстүрлі қазақ қоғамында адалдық қоғамдық қатынастарды реттеуші тетік, билік пен

құқықтың моральдық өлшемі, экономикалық әрекеттің құндылықтық шектеуі ретінде қызмет етті. Абай, Шәкәрім және Алаш ойшылдары шығармашылығында адалдық феномені «толық адам», «ұждан», «ұлтқа адал қызмет» идеяларымен сабақтасып, ұлттық философияның гуманистік және еркіндікшіл бағдарын айқындады.

Қазіргі Қазақстан жағдайында адалдық феномені жаңа саяси-әлеуметтік дискурста, мемлекеттік реформалар мен этикалық кодекстерде, азаматтық қоғам мен білім беру жүйесінде жаңа мазмұнмен толығуда. Дегенмен оның іргетасында қазақтың дәстүрлі дүниетанымынан бастау алатын ар, ұждан, әділет құндылықтары жатыр. Сондықтан адалдықты зерттеу – қазақ философиясының тарихи тамырларын, ұлттық руханияттың бүгінгі жаңғыруын және болашақтағы құндылықтық бағдарын түсінудің кілті.

Адалдық феноменін әрі қарай философиялық тұрғыдан зерделеу үшін салыстырмалы зерттеулер (басқа мәдениеттердегі honesty, integrity түсініктерімен салыстыру), қазіргі цифрлық қоғамдағы адалдықтың жаңа формаларын талдау, сондай-ақ қазақ философиясының классикалық мәтіндеріндегі адалдыққа қатысты түсініктерді текстологиялық тұрғыдан тереңдетіп қарастыру өзекті болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулер қазақ қоғамында әділеттілік пен сенімге негізделген өркениеттік дамудың теориялық базасын нығайтуға үлес қоса алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. **Шәкәрім Құдайбердіұлы философиясы.** – Bilimger.kz. – Қолжетімді:
<https://bilimger.kz/107676/Bilimger.kz>
2. **Ғабитов Т.Х. (құраст.).** Қазақтың этикасы мен эстетикасы. – Астана: Аударма, 2007. – 455 б. (электронды нұсқа) – Қолжетімді:
<https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/09/etika-i-estetika-kazahov.pdf>
Электронная библиотека КАЗНУ
3. **Қасабек А., Алтаев Ж. және т.б.** Қазақ философиясы (оқу құралы). – Алматы, 1998 және кейінгі басылымдары (жинақталған электронды нұсқа). – Қолжетімді:
<https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2022/11/1.-%D2%9Baza%D2%9B-filos-gth-1.09.22.pdf> Электронная библиотека КАЗНУ
4. **Қазақ философиялық ойының рухани бастауы.** – «Адам әлемі» журналы. – Қолжетімді:
<https://adamalemijournal.com/index.php/aa/article/download/798/337/3756> Adam Alemi Journal
5. **Қазақ этикасы.** – Реферат, stud.kz. – Қолжетімді:
<https://stud.kz/referat/show/66506> Stud.kz
6. **«Адалдық» мақаласы.** – Қазақша Уикипедия. – Қолжетімді:
<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%B4%D1%8B%>

D2%9B Уикипедия

7. **«Армысың, адал азамат!»** – «Ана тілі» газеті сайты. – Қолжетімді:
<https://anatili.kazgazeta.kz/news/62249> Ана Тілі
8. **«Адал адам - Әділетті қоғамның негізгі тірегі».** – Arainfo.kz. – Қолжетімді:
<https://arainfo.kz/31328/adal-adam-diletti-o-amny-negizgi-tiregi> arainfo.kz
9. **«Адалдық пен әділдік қайтып оралатын уақыт жақын».** – «Қазақ әдебиеті» газеті сайты. – Қолжетімді:
<https://qazaqadebieti.kz/39010/adaldy-pen-dildik-ajtyp-oralatyn-ua-yt-zha-yn> Qazaq Adebieti
10. **«Этика: біздің өміріміздегі мәні мен рөлі».** – GOV.KZ ресми сайты. – Қолжетімді:
<https://www.gov.kz/memleket/entities/kgd-gdu/press/news/details/656300>

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.